

птушкі
казяўкі
конь
цмок
чорт

суседзі

ПТУШКІ «ЧЫСТЫЯ» Й «НЯЧЫСТЫЯ»

Размова зь Ліяй Салавей

Яшчэ з таго далёкага часу, калі людзей на Зямлі было мала, а іншых жывых істотаў было шмат і жылі яны побач, чалавек асабліва пільна назіраў, углядаўся ў птушак, якімі захапляўся й якім зайздросціў: тыя вольна ляталі ў небе над зямлёю й воднымі прасторами, насялялі недаступныя чалавеку месцы — далёкія выспы, крутыя горы, топкія балоты. Крылы давалі птушкам хуткасць і свабоду перамяшчэння. Нездарма ў народнай мове параўнаньне — вольны, як птах. Гэта сьвет мрояў.

— А як складваліся ўзаемаадносінны чалавека з птушыным сьветам у штодзённым жыцці?

— Птушкі давалі старажытнаму чалавеку спажывуную ежу — яйкі. Ды і самі былі аб'ектам паляваньня — прычым, часам літаральна ратавалі людзей ад галоднай сьмерці, як пра гэта паведамляецца ў Бібліі. Нагадаем, калі габрэі пасяля ўцёку з Эгіпту блукалі па пустэльні й нічым не маглі пажывіцца, то згаладалыя, яны ў адчаі былі гатовыя да бунту й братазабойства. Тады Гасподзь паслаў ім чараду перапёлак, якія, змораныя пералётам, упалі на зямлю — бяры іх голымі рукамі. Людзі насмажылі птушыны, падмацаваліся, жыццё вярнулася ў мірную каляіну. Наагул, людзі так зацята палявалі на птушак, што асобныя віды былі цалкам вынішчаныя.

— Як адбілася судакрананьне чалавека са сьветам птушак у традыцыйнай культуры, у пакінутай продкамі духоўнай спадчыне?

— У духоўнай культуры індаэўрапейцаў сьвет пту-

шак знайшоў багатае й разнастайнае міталягічнае адлюстраваньне, магічнае выкарыстаньне, асэнсаваньне ў экалягічным, эстэтычным і сымбалічным аспектах. Асабліва сьці біялёгіі многіх птушак, іхны выгляд ды галасы знаходзілі тлумачэньне ў этылягічных паданьнях-мітах, у адпаведнасьці зь якімі выпрацоўваўся й падзел птушак на «чыстых», «нячыстых» і «так сабе» — тых, якіх шанавалі, баяліся й да якіх ставіліся абьякава. Птушак, паходжаньне якіх вялося ў народных паданьнях ад людзей ці нават анёлаў (прыкладам, бусла), шанавалі й ахоўвалі, а то й сьлілі побач са сваім жытлом. Асабліва паважалі беларусы белага бусла, якому будавалі аснову для гнязда — бусьянкі. Яго лічылі ахоўнікам жытла ад Перуна, узорам суладнага сямейнага жыцця, вешчуном вясны. Паводле колераў апярэньня — белы з дадаткам чырвонага й чорнага, бусел зьяўляецца жывым носьбітам нацыянальнай сымболікі колераў. Вось адна зь легендаў пра паходжаньне бусла:

От раз Бог падазваў к сабе чалавека й даў яму завязаны гаршчочак, у якім было сабрана ўсё плюгавства — гадзюкі, жабы, мышы. «На, — кажа, — занясі гэты гаршчочак і ўкінь у мора; толькі, глядзі, не разьвязвай». Прышоў чалавек да гасподы й пачаў зьбірацца ў дарогу: узлажыў чыстую белую сарочку, абуў новыя лаці і апрануў чорную сьвіту.

— Куды ты зьбіраеся? — пытае жонка.

— А ось, — кажа, — пасылае Бог занесці гэты гаршчочак і ўкінуць у мора.

— А што у ім такое?

— Ня ведаю.

— Давай паглядзім.

— Бог вялеў не разьвязваць, — кажа чалавек.

Жонка паклала чалавека спаць, а калі той заснуў, разьвязала сама. А адтуль і выскачылі ўсялякія

гадзюкі, яшчаркі й жабы. Спалохалася баба, нарабіла крыку. Прахавіўся чалавек да так босы, у белай сарочцы, толькі накінуўшы на плечы чорную сьвіту, давай збіраць тую нечысь. Зьбіраў, збіраў — нічога ня зробіць. А ось прыходзіць Бог і кажа тым людзям: вы выпусьцілі гадаў, вы й збірайце іх. І абярнуў Бог тых людзей у буськоў. От адкуль узаліся буслы.

Нашы продкі амаль абагаўлялі буслоў, бо лічылі іх мудрымі, назіраючы, прыкладам, за паводзінамі бусьлінага выраю. Зь Беларусі, Прыбалтыкі, Польшчы, Усходняй Нямецчыны яны ляцяць найпрост на поўдзень (іх збіраецца разам да 200 тысяч асобінаў), вузкафрантальнай чарадою пралятаюць над Басфорам, над захадам Малой Азіі, перасякаюць Суэцкую затоку, трапляюць у Эгіпет, нібы злучаючы сваім візытам старажытныя цэнтры міжземнаморскай цывілізацыі. Уздоўж даліны Нілу вандруюць па Афрыцы. А потым, дакладна ў тэрмін, да веснавога раўнадзенства, вяртаюцца дадому, на свае родныя бусьлянкi. Робяць гэта параю, якой аднойчы злучыліся на ўсё жыццё.

— Буслы праводзяць палову свайго жыцця ў цёп-лых краях, а палову ў Беларусі. Вы ж казалі, што для іх родныя беларускія бусьлянкi. Чаму?

— Бо яны плодзяцца, гадуюць сваіх птушанят толькі ў Беларусі і ў суседніх краінах. А ў Афрыку ляцяць на зіму. Таму радзімай можна сьмела лічыць беларускія абшары.

— Чаму нараджэньне дзяцей фальклёр звязвае з буслом?

— Буслы сьліліся побач з хатамі. Дзеці, якія ўвесь час назіралі за гэтымі птушкамі, бачылі, што буслы заўсёды нешта нясуць у сваё гняздо — ці то шчэпку якую,

галінку, ці то вужа, жабу. Натуральна, дзеці лёгка могуць паверыць у тлумачэньне, што іхнага браціка ці сястрычку прынёс бусел.

— Чаму так шмат у беларускай міталёгіі сюжэтаў пра яшчэ адну характэрную для Беларусі птушку — зязюлю?

— Шматлікасьць міталагічных аповедаў пра паходжаньне зязюлі выклікана незвычайнасьцю, нават таямнічасьцю птушкі, якая ня робіць гнязда, не гадуе птушанятаў, а падкідае яйкі ў чужыя гнёзды. Гэта будзіла фантазію людзей. Склалася ўяўленьне, што гэтая птушка — вечная ўдава, ня мае сабе пары, спарваецца то зь ястрабам, то зь пеўнем, нават з вужом. Ва ўсіх варыянтах паданьняў гаворыцца, што зязюля некалі была жанчынай, што гэта — перавернутая жанчына.

Быў брат бедны й сястра дужа багатая. Пайшоў брат да сястры, каб чым памагла, памілавала. А сястра скупая была, сказала, што ключы ад клеці згубіла. І стала яна нібы шукаць ключы, а брат стаяў, стаяў пад акном, чакаў, чакаў і нарэшце ня вытрымаў і пайшоў. На дарозе наваліўся, памёр з голаду. Сястра адумалася, стала клікаць брата: «Якуб, Якуб, вярніся, ключы знайшліся!» За сваю скупасьць яна стала зязюляй і цяпер увесь час кліча: «Якуб, Якуб!». Толькі чуваць: «Ку-ку! Ку-ку!».

— Кукуе самец ці самка?

— Кукуе самец, а зязюля-самка толькі адказвае яму глухім квохканьнем. Здаецца, што нехта галосіць, плача.

— З птушкамі ў нашых продкаў звязваліся многія павер'і, варожбы, прадказаньні надвор'я і ўрадлівасьці, некаторыя магiчныя дзеяннi й тлума-

чэньні сноў. Чаму нашы продкі надзялялі птушак звышнатуральнымі якасьцямі?

— Сапраўды, людзі заўважалі, што птушкі вельмі дакладна рэагуюць на зьмены ў атмасфэры, па іхных паводзінах можна прадказваць надвор'е на найбліжэйшы час. Птушкі — выдатныя навігатары: галубоў выкарыстоўвалі як жывых паштароў, птушкі былі вестунамі для мараходаў. Да рэальных асаблівасьцяў птушак дадавалася шмат фантастычнага, чарадзейнага, што зразумела пры панаваньні міталагічнай сьвядомасьці.

— Чым пагражала аднясьеньне птушак да той ці іншай групы, да «чыстых» ці «нячыстых»? Як гэта адбівалася на лёсе пэўнага віду?

— Міталагічнае абгрунтаваньне стаўленьня да пэўных птушак вельмі ўплывала на іхныя жыцьцё, бясьпеку. Добрыя, ці «чыстыя» птушкі — галубы, ластаўкі, жаўранкі, буслы, жоравы, салаўі — былі пад аховаю паданьняў, іх нельга было забіваць, трывожыць, разбураць іхныя гнёзды. Нядобрыя ж птушкі — вароны, чорныя буслы, каршунны, сарокі, совы, сычы, вераб'і, удода, а разам зь імі й карысныя кажаны — ніякай аховы ня мелі, да іх часам ставіліся вельмі жорстка. «Нячыстым» птушкам прыпісваліся грахі, якіх яны ня мелі, прыкладам, што яны прыносяць дрэнныя навіны. Пра амаль поўнае зьнікненьне лебедзяў — прыгожых і даверлівых птушак, сымбалю чысьціні, адданасьці — існуе міт, які тлумачыць трагедыю гордай птушкі зьбегам акалічнасьцяў, а не паляваньнем на яе чалавека.

Бог ведаець, калі гэта было: строіў сабе Яной кальчэг, — як затопу Бог насылаў. І прыказаў Яной сабраць у кальчэг усіх зьвяроў, усіх пціц, усякую скаціну. Ну й сабраліся, а лебедзь адзін — Страцім зваўся па іменьню: «Я, — кажэць, — не пайду ў

кальчэг, я спраўлюся з вадой, усю ваду абплыву». Багатыр сільны быў. І паплыў. І плаваець.

Стала затона. Некуды астатнім птушкам падзеца. А Страцім плаваець сабе. Вот тыя птушкі ляталі, ляталі да кямю, ды на яго панасядалі. Дык покуль садзіліся на сьпіну, дык нічога, а то й на дзюбку сталі садзіцца. Ну, як панасядалі на дзюбку, ён носам у ваду — і затаніўся. З тых пор і перавёўся.

— І сёньня людзі вераць у шматлікія прыкметы, зьвязаныя з птушкамі: што зязюля кукуе на грошы, ластаўкі лятаюць нізка — пойдзе дождж. Дзеці вераць, што буслы прыносяць дзяцей. І ў гэтым нібыта й сэнс ёсьць: зьнікаюць буслы — пакідае нараджальнасьць... Дык ці зьмяніліся прычыны таго ўяўленьні сучаснага чалавека пра птушак?

— І так, і не. Традыцыйная культура захоўвае ранейшыя нормы стаўленьня да птушак. А сучасныя ўрбанізаваныя людзі традыцыйных каштоўнасьцяў не заўважаюць. Стаўленьне да птушак цяпер фармуецца патрэбай экалягічнай раўнавагі, захаваньня прыроды. Пераважае рацыянальны пачатак. Так, мэлітрацыя выклікала й зьмены ўмоваў, у якіх жывуць птушкі. А таму некаторыя віды зьнікаюць. У гарадах мы ня бачым ластавак. Зьмяніліся і ўмовы пражываньня вераб'ёў, якія былі вельмі прыстасаваныя да саламяных стрэхаў, да хлявоў, дзе яны знаходзілі сабе корм. Таму чалавек сёньня павінен прыкладаць як мага болей намаганьняў, каб у новых умовах усё ж захаваць тыя добрыя пачаткі, якія нашы продкі ў адносінах да жывой прыроды, у тым ліку й да птушак, заклалі раней.

КОНЬ — СЫМБАЛЬ ДАБРАБЫТУ Й ВАЙСКОВАЙ СЛАВЫ

Размова з Алегам Трусавым

У Эўропе й Азіі конь як дзікая жывёла існаваў зь незапамятнага часу. А прыручылі каня прыкладна шэсьць-восем тысяч гадоў таму. Першым конным народам былі хеты ў Малой Азіі. А на тэрыторыі Беларусі каня асвоілі ў раннім жалезным веку, дзесьці ў канцы першага тысячагодзьдзя да нашай эры. Адрозу й жыццё палепшылася, бо ён прынёс палёгка ў сельскагаспадарчыя працы. Беларусы шанавалі каня — свайго кармільца. Пра яго складалі вершы, сьпявалі песні. Конь стаў сымбалам дабрабыту.

— Але чаму *бальшавікі*, калі распачалі сваю *знакамітую калектывізацыю*, ажно некалькі *дзесяцігодзьдзяў* забаранялі *сялянину мець каня*?

— Таму што, калі селянін заставаўся ўладальнікам каня, ён не ўступаў у калгас. Маючы каня, ён мог пракарміць сябе й сваю сям'ю. Калі ж у селяніна забіралі каня, ён аўтаматычна становіўся жабраком, а каб не памерці з голаду, плёўся ў калгас.

— У народзе аж да сёння могуць пра жанчыну абразьліва сказаць: «Карова ты». А пра мужчыну: «Ух ты, конь!» Конь — сымбаль мужчынскасці?

— Так. І перадусім — мужчынскай сілы, бо могуць яшчэ й дадаць, што ён ня проста конь, а конь з ... Конь — сымбаль мужчынскай моцы, дабрабыту, мужнасці. Колісь і вясковыя дзяўчаты не сьпяшаліся браць шлюб з хлопцам, калі ў ягонай сям'і не было каня. Заможнасць сялянскай сям'і вымяралася колькасцю коней. Сяляне каня звычайна трымалі разам

з каровай у адным будынку, хляве, але конь меў сваё ганаровае месца. Спачатку давалі сена й ваду каню, а потым карове. Да каня ставіліся амаль як да чалавека. І калі конь паміраў, гаспадар плакаў. Дарэчы, беларусы, як правіла, не ўжывалі ў ежу каніну: як гэта — есці сябра.

— З аднаго боку, каня любілі, мо нават *песыцілі*, а з другога — *надзелі яму на шыю хамут*?

— Наагул, конская рэвалюцыя ў Эўропе зьвязаная зь вынаходніцтвам хамута, бо да яго была гэтак званая шлейная збруя. Без хамута конь ня мог цягнуць вялікіх грузаў, ён стамляўся. Першымі хамут прыдумалі ў VIII—IX стагодзьдзі скандынавы, а ўжо ў XVIII стагодзьдзі хамут зьявіўся ў Беларусі, зрэшты, разам з падковай. Конская збруя была прадметам гордасці — бо калі збруя кепская, дык і гаспадар не гаспадар. І таму яе ўпрыгожвалі, рабілі з самай лепшай скуры, абавязкова зь лямцам, каб каню шыі не нацёрці. Як і чалавек вопратку, так і конь меў збрую рабочую й святочную ці выязную. Калі вясельле, фэст, дык абавязкова былі такія элементы, як бомы, званочкі, на дугу навязвалі стужкі. Калі гаспадар паміраў, яго везлі на могілкі коні ў прыгожай збруі. Выязная збруя заўжды аздаблялася бронзай, медзьдзю, багатыя людзі маглі нават срэбра ўжываць. Рабочая збруя падзяляецца на летнюю й зімовую, таму што конь выкарыстоўваецца круглы год.

— Якім часам можна датаваць пачаткі традыцый ўласна беларускай конскай збруі?

— XI—XII стагодзьдзямі. Да XII стагодзьдзя ўсе элементы конскай збруі ўжо існавалі. Былі цуглі, якія ўсоўвалі каню ў рот, каб ім кіраваць. Былі лейцы, пуга. У гэты ж час зьяўляюцца й «калэсы» — асноўны від транспарту гарадскога й вясковага жыхара. Дарэчы, у Горадні археолягі знайшлі амаль цэлыя «калэсы»

XII—XIII стагодзьдзяў з усімі прыладамі. Гэта ўнікальная знаходка. І «калёсы», і брычкі, і лінейкі па ўсёй Эўропе былі падобныя, толькі кожны народ прыставаў іх для сябе. Дарэчы, у Беларусі конь яшчэ й перавозіў пошту. Вядомую песьню «Когда я на почте служил ямщиком» напісаў Уладзіслаў Сыракомля на польскай мове ў Беларусі, а ўжо потым яе пераклалі на расейскую. Зімою конскі шлях быў адзіна магчымым, а сані — адзіным транспартам. На адных санях вазілі дровы, на другіх вывозілі гной на палеткі, а на трэціх везьлі на вяселье дзяўчыну.

— Ці былі ў Беларусі карэты?

— Яны былі пашыраныя ў XVI—XVIII стагодзьдзях. Асабліва вялікімі аматарамі карэтаў былі Сапегі, Радзівілы. Дзеля іхнага вырабу запрашалі найлепшых майстроў з замежжа, а таксама карэты куплялі ў Францыі.

— Як зьмянілася стаўленьне да каня ў XX стагодзьдзі?

— За савецкім часам было некалькі этапаў гэтага стаўленьня. Калі ў БССР аддалі зямлю сялянам, тады кожны беларускі селянін прыдбаў сабе каня, і гадоўля коней квітнела. У Заходняй Беларусі так працягвалася аж да 1939 году. А як пачалі ствараць калгасы, дык у сялянаў забралі коней. І калі прыватных коней сабралі разам, яны пачалі хварэць, марнець. Конь наагул такая жывёла, якая патрабуе індывідуальнага догляду. Ён прывыкае да гаспадара, піць і есьці ня будзе ў чужога чалавека, можа нават памерці. У Другую ўсясьветную вайну конь выратаваў беларуса. Як нямецкае, гэтак і савецкае войска старых ці хворых коней выбракоўвала й кідала. Сяляне іх падбіралі, вылечвалі. І дзякуючы гэтым вайсковым коням конная гаспадарка ў Беларусі адраділася. Акрамя калгасных, за савецкім часам яшчэ гадавалі коней на

экспарт, гэтак званых «вагавікоў», якія маглі падняць да тоны вагі. На конным заводзе ля Мсьціслава гадавалі такіх і адпраўлялі на найлепшыя выставы Эўропы. Разводзілі беларусы й спартовых коней. Цяпер калгасных коней становіцца ўсё меней, а ў вёсках многія людзі маюць уласнага каня. Колькасьць прыватных коней у Беларусі расьце штодня.

— Чаму на Пагоні, нацыянальным гербе Беларусі — выява каня?

— Бо конь дапамагаў беларусам пяцьсот гадоў захоўваць сваю незалежнасьць. Беларускае войска з XIII па XVIII стагодзьдзе на восемдзесят адсоткаў было кавалерыяй.

— Зь якога часу конь становіцца абаронцам беларусаў?

— Зь вельмі далёкага часу, калі яшчэ беларусаў не было, бо першыя знаходкі (шпоры), якія сьведчаць пра наяўнасьць верхнікаў-ваяроў на нашай тэрыторыі, адносяцца да I стагодзьдзя нашай эры. Баявы конь трапіў у Беларусь, хутчэй за ўсё, разам са скіфамі. І калі славяне прыйшлі на гэтыя тэрыторыі, дык баявыя коні тут ужо былі. Пра гэта сьведчаць і знаходкі ў балцкіх курганах. Усходнія балты хавалі сваіх нябожчыкаў-ваяроў разам з конямі.

— У гісторыі Беларусі сустракаецца паняцьце «конная шляхта» — хто яна?

— З XIII па XVIII стагодзьдзі шляхта Вялікага Княства Літоўскага мусіла ісьці на вайну з канём. Існавалі тры тыпы коннай шляхты: самыя багатыя магнаты выстаўлялі пэўную колькасьць дробных шляхцюкоў на конях, узброеных сваім коштам. Сярэдняя шляхта выстаўляла меншую колькасьць коннікаў, а дробная — служыла, як казалі, «сваёй галавой», ішла ваяваць на ўласным кані. Ён быў адзіны, але добра даг-

леджаны. Тыя людзі, якіх можна сённяшняй мовай назваць ваеннаабавязанымі, мусілі мець свайго каня. Вось жа конныя мяшчане — гэта былі нашчадкі конных баяраў, што перасяліліся ў гарады. Асабліва вылучаліся служкія конныя мяшчане й віцебскія. Яны рабілі конныя вылазкі, калі трэба было адбіць напад ці ноччу напацьці на ворага. Коней трымалі ў горадзе, і на гэтых конях, калі ноччу адкрывалі браму, раптоўна выскоквала войска, як у «Дзікім паляваньні караля Стаха» Ўладзімера Караткевіча, і граміла ворага тады, калі ён не чакаў.

— *Калі мы гаворым пра сучаснае войска, дык пералічваем колькасць жаўнераў, колькасць танкаў, ракет... Ці лічылі ў мінулым коней баявымі адзінкамі?*

— «Конь» і быў баявой адзінкай беларускага войска, як цяпер узвод. «Конь» складаўся з самага ўзброенага вершніка, збраяноса і слугаў. Разам гэта было да дзесяці чалавек і называлася адным словам — «конь». На Захадзе гэта было так званае рыцарскае кап'ё, альбо рыцарская дзіда. Да таго ж «конь» быў падатковай адзінкай: гэта — колькасць сялянаў, якія маглі цалкам забяспечыць шляхціца ўзбраеньнем і даць яму добрага каня. Старадаўняе беларускае войска было й кавалерыяй, і коннай артылерыяй. І дзякуючы яму беларусы разграмілі велізарнае маскоўскае войска пад Воршай.

— *Якой была тая кавалерыя?*

— Першае коннае войска (XI—XII стагодзьдзі) называлася «конная дружына». Усе полацкія князі, у тым ліку й знакаміты Ўсяслаў, мелі сваіх конных дружыннікаў. Гэта былі атрады зь некалькіх соцень чалавек, вельмі добра ўзброеных. У іх былі шчыты, дзіды, баявыя сякеры, лукі. Але ўсё ж асноўнай масай ваюроў былі ўзброеныя сяяне. І толькі ў XIII ста-

годзьдзі на першае месца выходзіць кавалерыя, узброеная арбалетамі, кушамі, самастрэламі.

— *Ці падзялялася кавалерыя на лёгкую й цяжкую?*

— Так. А яшчэ была й сярэдняя. У XVI стагодзьдзі ў Беларусі зьяўляюцца гусары. Слова «гусар» вугорскага паходжаньня, і першую гусарскую коньніцу прыдумалі ў Вугоршчыне яшчэ ў XV стагодзьдзі. У нас гусары пашырыліся дзякуючы першаму каралю Рэчы Паспалітай Стэфану Баторыю, мад'яру з паходжаньня. Росквіту гусарскае войска дасягнула ў XVII стагодзьдзі, калі зьявіліся гэтак званыя лятучыя гусары. Гэта было нашае цяжкаўзброенае войска. Вершнікі мелі доўгія дзіды, а ззаду — спецыяльнае прыстасаваньне, якое рабілася зь пёраў чорнага колеру. І калі гусарскае войска скакала на ворага, быў такі шум і сьвіст, што палохалася варажыя коньніца, і людзі разбягаліся ад страху. Гэтым дасягаўся й велізарны псыхалягічны эфэкт, а таксама бараніліся сьпіны гусараў. Кожны гусар меў шлем-шышак і кірасу — панцыр. Кіраса, дарэчы, дажыла да XIX стагодзьдзя. Была й лёгкая коньніца, у асноўным татарская. Яна была ўзброеная звычайна арбалетамі, лукамі, а з XVI стагодзьдзя коньнікі мелі шаблю й пісталет, а то й два.

— *Калі зьяўляюцца ў конным войску гарматы?*

— Гарматы ў Беларусі зьявіліся ў XIV стагодзьдзі. Спачатку яны стаялі толькі ў замках. А вось конныя гарматы ў Беларусі пачалі выкарыстоўваць у канцы XV — пачатку XVI стагодзьдзя. На ляфэт — спецыяльны вазок з двума коламі — клалі гармату й запрагалі пэўную колькасць коней. Падчас вядомай бітвы пад Воршай беларускія гарматы былі ў дзеянні.

— *Якую амуніцыю меў вершнік?*

— Кожны вершнік меў добрую конскую зброю. Абавязковым атрыбутам вершніка былі таксама шпоры,

а конь павінен быў быць падкаваны. У XV стагоддзі вершнік ужо быў сапраўдным эўрапейскім рыцарам. Рыцары былі пры двары й Вітаўта, і Ягайлы. Ёсць выявы рыцарскіх турніраў. І на надмагіллях мы бачым выявы Гаштольда ці Сапегі ў поўным рыцарскім уборы.

— Ці саступалі беларускія кавалерысты эўрапейскім?

— Не. Наша лёгкая коньніца, гэтак звання лісоўчыкі, грамілі ўсю Эўропу ў часе Стогадовай вайны. Яны даходзілі ў сваіх начных драпежніцкіх рэйдах ажно да Амстэрдаму. Беларускія вершнікі праславіліся і ў бітвах са швэдзкай коньніцай. Наша коньніца была вельмі моцная да самых падзелаў Рэчы Паспалітай. Таму першае, што зрабілі расейцы, як прыйшлі сюды, — стварылі беларускі гусарскі конны полк.

— Дзе беларусы бралі вайсковых коней?

— Была цэлая галіна разьвяздзеньня такіх коней. Багатыя магнаты мелі спэцыяльныя стайні. Так, напрыклад, захаваліся апісаньні Радзівілаўскіх стайняў у Нясьвіжы. Гасьцей зьдзіўляла, што ў стайнях ляжалі дываны й віселі люстэркі. Вось адно з апісаньняў сучасніка Радзівілаў:

Прызнаюся, я не чакаў знайсці такіх коней, такой канюшні й такой чысьціні. У доўгай высокай галерэі, якая падтрымвалася калёнамі, пафарбаванымі пад чырвонае дрэва й пакрытымі лякам, стаялі да 50 ангельскіх коней, адзін за другога прыгажэйшых. Пасярэдзіне яе шыкоўная канапа, усюды люстэркі, прыемныя пахі, як у залі, на падлозе няма пылу. Глусты ангелец прапаноўваў паглядзець польскую, расейскую й мад'ярскую канюшні...

— Ці доўга існавала традыцыя кавалерыі на беларускіх землях?

— Аж да Другой усясьветнай вайны. Кавалерыя была і ў так званую рэвалюцыю, і ў грамадзянскую вайну. Беларусы служылі ўланамі ў польскім войску і ўдзельнічалі ў вайне з фашыстамі як польскія кавалерысты. Беларуска-польскія ўланы ў верасьні 1939 году паказалі ўзор гераізму, калі на конях выступілі супраць танкаў і ўсе загінулі. І ў савецкім войску беларускі кавалерыст, генэрал Даватар, праславіўся сваімі партызанскімі рэйдамі.

— Ці можна сёньня выкарыстоўваць каня ў войску?

— Напэўна, можна. Вось жа адраджаецца конная міліцыя, бо ў межах вялікага гораду зручна езьдзіць конна. У Беларусі ёсць і традыцыя коннага спорту. Так, Радзівілы ў Нясьвіжы трымалі свой гіпадром у XIX стагоддзі.

— У Эўропе шмат помнікаў, дзе знакамітыя вайскоўцы, імператары сядзяць на конях. Чаму ў Беларусі няма конных помнікаў?

— У нас ёсць такі помнік, ён на нацыянальным гербе. І першая выява Пагоні, якую мы ведаем, — гэта рыцар на кані. Вось апісаньне герба XIII стагоддзя: «Муж зброены на каню седзячы ворага гоніць». Дарэчы, на нашай Пагоні адлюстраваны рыцарскі конь. На гербе сучаснай Літвы — конь эпохі барока, ён ня столькі баявы, колькі выязны. А наш конь — славуты рыцарскі конь, якога таксама закоўвалі ў жалезныя дасьпехі. Менавіта гэты конь спыніў як крыжацкую, так і татарскую, і маскоўскую навалы ў Сярэднявеччы. Гэтаму каню помнікам зьяўляецца наш нацыянальны герб і славуты верш «Пагоня» Максіма Багдановіча.

СВЕТ КАЗЯВАК

Размова з Тацянай Валодзінай

Усё больш людзей імкнецца ў гарады, пакідаючы прыроду з усёй ейнай эстэтыкай і карысцю. Партыі зялёных заклікаюць ратаваць навакольле. Сучасныя дзеці не адрозняць шэршні ад чмяля. А для сённяшніх гараджанаў свет кузурак зьвёўся да камароў, прусакоў, молі, якіх трэба біць, труціць, выганяць, нішчыць...

— Дык што ж мы так бязлітасна забіваем разам з гэтымі кузуркамі?

— Разам зь імі мы забіваем велізарную частку нашае духоўнай спадчыны. Свет насякомых у традыцыйнай культуры беларусаў — гэта цэласная распрацаваная сыстэма ўяўленьняў, арганічная частка той агромністай мазаікі, якую мы завём сёння карцінай свету. У народнай заалёгіі праз зварот да вобразаў пчалы, павука, камара, мухі ды іншых аказалася магчымым закадаваць і паэтычна ўзнавіць шэраг светапоглядных ідэяў — ад тварэньня Сусвету й да чалавечага каханьня. Стэрэатыпы й вобразы вернасьці, здрады, працавітасьці, агіды, плоднасьці, злосьці й яшчэ шматлікіх якасьцяў і пачуцьцяў перадаюцца ў павер'ях ды песеннай сымболіцы, аб'яднаных вобразамі жамяры ды кузурак.

— Як тлумачыць народная мудрасьць паходжаньне ўсіх гэтых мухаў, камароў, матылёў, клопоў, блашчыцаў? Навошта была ўся гэтая жамяра?

— Заалёгія тлумачыць проста: адны — для корму птушак, другія — для паяданьня іншых. Але народная філязофія зьвязвае паходжаньне жамяры перадусім з чортам:

От Бог узяў жменю пяску, кінуў яго на вецер да й кажэ: «Ляцеце, усялякія птушкі», і птушкі паляцелі ды пачалі цыркаць да пець у паветры. Пабацьку тое чорт да захацеў сам зраўняцца з Богам. От ён узяў жменю пяску, шыбануў яго ўгору да й кажэ: «Ляцеце!», а хто — і забыў сказаць. А тут як сыпануць мошкі, камары, авады ды ўсялякі гнюс, як нападуюць на чорта да пачнуць яго рэзаць, дак ён круціўся-круціўся, бегаў-бегаў, а яны сьледам за ім роём.

Гэтае нячыстае паходжаньне жамяры набліжае яе да клясы гадаў, якія таксама чортава стварэньне. Цікава адзначыць, як замацоўвае такія ўяўленьні мова. Мы й сёння кажам: муха папаўзла, прусак папоўз, хаця яны пабеглі так, што й не дагнаць. Насякомыя менавіта поўзаюць, як і гады, зьмеі, а ня ходзяць ці, напрыклад, бегаюць, хаця й маюць ногі.

— Можна, чалавек нэгатыўна ставіцца да жамяры, бо яна здольная джаліць самога чалавека? Вунь як нам дакучаюць камары... Што кажа пра гэтую народную творчасць?

— У народных паданьнях і легендах смактаньне чалавечай крыві санкцыянуе сам Бог. Адночы паслаў ён камара вызначыць, чыя кроў самая смачная. І за праўдзівы адказ — чалавечая — дазволіў камару піць кроў зь людзей. Гэтаксама й з шэршнімі. Карысных для людзей пчолаў стварыў Бог, а чорт папрасіў даць пчолаў і яму. Разгневаны Бог кінуў жменю пчолаў проста ў твар чорту, тыя адразу ж сталі вялікія, кусльвіыя і ў той жа момант разляцеліся хто куды. З таго часу шэршні перш чым укусьць каго, цялюць ударыць балюча проста ў твар. Але ня толькі вядомыя агрэйўныя «кусучыя» намеры жамяры падкрэсьліваюць іхную чартоўскую прыроду. Сымболіка камарынага ці пчалінага ўкусу ў народнай традыцыі закра-

нае й сфэру сэксуальных дачыненняў. Як у прыпеўцы:

*Не хадзіце, дзеўкі, у лес,
Камары кусаюцца.
Адну дзеўку ўкусіў —
Жывот раздуваецца.*

Дарэчы, калі ў сьне пабачыш пчаліны ўкус, дык тое вяшчуге цяжарнасьць. Тое ж самае жучок, які «наробиць клопот, што ня сходзіцца капот». Укус жа шэршні ў вясельнай паэзіі не патрабуе камэнтароў:

*Прыляцеў, мамка, шарсень да й утыкнуў жала,
Да й утыкнуў жала, сэрца ж маё задрыжала.
Дзеўку ды не за пуп, за чэрэва,
Укусіў пасярэду.*

— Няўжо й пчала (ці не адзінае ў нас культываванае насякомае), што джаліць так балюча, — чортава стварэньне?

— Статус пчалы іншы. Гэта Божая казюрка, бо зь яе карысьць і людзям, і Богу (праз воск на сьвечкі). Расказваюць, пчолы ўтварыліся са сьлёзаў дзяўчыны-прыгажуні, якая горка плакала, сядзячы на камені сярод сіняга мора. Ейныя сьлёзы расчулілі Спаса, які ішоў гэтым часам па сінім моры, і зь ягонай сьлязы ўтварылася пчаліная матка. Пчаліныя вульлі раўнаваліся да Богага храму. Калі б хто загубіў роі, крадучы мёд, — то гэта было як забойства чалавека, за таке меркавалася сьмяротнае пакараньне. Пчаліная матка атаясамлівалася з самай Прачыстай.

— Калі адитурхнуцца ад эстэтычных меркаваньняў, то на першае месца мы паставім б грацыёзных матылькоў. Колькі калекцыянэраў гатовыя на ўсё, каб прыдбаць новы асобнік гэтых прыгожых стварэньняў! У фальклёры, відаць, ставіліся матылькі найменей прынцэсамі?

— Зусім не. Прыпісвалі матылям далёка ня сьветлыя функцыі. Мятлік — ці то душа чалавека, што адлятае ад яго пры сконе, альбо сама сьмерць, што прылятае да сваёй ахвяры, ці вьстун сьмерці. Расказваюць, да аднае бабулі, што сядзела ля расчыненага акна, прыляцеў начны матыль і сеў ёй на рукаво, тая адразу ўсё зразумела й ласкава сказала: «Сьмерцічка ты мая». Той жа начы яна памерла. Вераць нават, што душы ведзьмаў набываюць выгляд матылёў ды лятаюць, прыносячы шкоду людзям, свойскай жывёле, збожжю. Казалі, калі авечкі худзеюць і кашляюць, у іх унутры знойдзеш жывых матылёў. Больш за тое, верылі, што матылі могуць завесціся і ў чалавечай галаве.

— І чалавек тады таксама кашляў?

— Не, часьцей кузуркі ў чалавечым цэле выклікалі, паводле народных поглядаў, дзіўныя паводзіны, здольнасьці. Цяпер такія ўяўленьні захаваліся больш на роўні мовы. І мы кажам: «з мухамі ў носе» пра капрызнага, «пад мухай» — пра п'янаватага, «з матылямі ў галаве» — пра дурнаватага. А яшчэ кажучь: «павука зьеў» — пра чалавека злоснага ці нават чарадзея.

— Цяпер ці ня кожная сувэнірная крама або адмысловая нацыянальная выстава аздобленыя такімі мудрагелістымі саламянымі дзівосамі, што чапляюцца да столі й гойдаюцца, як жырандолі. Сапраўдныя мастацкія шэдэўры, а завуцца так праяічна й непрывабна — павук, павукі. А хочацца назваць іх прынамсі жар-птушкаю. Дык чаму павукі?

— Тым ня менш, гэтая назва найлепш адпавядае прызначэньню павукоў. Вешалі іх пад столь напярэдадні Калядаў ці Вялікадня, на шчасьце. Нездарма ў старажытных касмагоніях Бог — Стваральнік Сусьвету — параўноўваўся з ткачом-павуком, а сам працэс стварэньня Сусьвету прыпадабняўся да выты-

канья тканіны. У тым ліку й праз сваё знаходжаньне ў куце набывае павук функцыі хатняга апекуна. Нават сёння ў гарадзкіх кватэрах асьцерагаюцца біць павука й нават цешацца, калі ён завёўся дзе ў зацішным куточку. А калі павук спускаецца найпрост перад табою — гэта вяшчунскі знак. Дзеля вытлумачэньня яго існуе ці ня цэлая сыстэма. Залежная яна й ад часу такога спусканьня, і ад месца (куды павук імкнецца: калі спускаецца перад носам, то паказвае на нешта непрыемнае, нечаканае, а калі проста на галаву — да нейкага паведамленьня, ну, а калі на місу са страваю — чакай прыбытку). А ў легендах і павук, і пчала былі калісьці людзьмі:

Напачатку павук і пчала былі братам і сястрой. Аднойчы, калі памірала іх маці, прыляцела сарока — спачатку да пчалы, а потым і да павука, і паведаміла сумную вестку. Пчала адразу ж кінула сваю працу й паляцела да маці, а павук, спаслаўшыся на вялікую занятасьць, застаўся за сваімі кроснамі. За тое й быў ён пракаляты, каб вечно ткаць сваё павуцінне й ніколі ня скончыць...

— *І нарэшце — прусак, ці ня самая агідная казьяўка. І падабаюцца ёй найперш гарадзкія кватэры. Агідна й тое, што ад прусака складана пазбавіцца. Напэўна, народная творчасць ставіцца да яго адпаведна?*

— Ізноў не зусім так. Натуральна, скачкі, прусы, вошы й іншыя кузуркі ўспрымаліся як нечысьць у хаце, але да прусакоў ставіліся не катэгарычна адмоўна. Болей за тое, зь імі зьвязвалі дабрабыт. Казалі, «ёсьць прусы — будуць і грошы». Нават пераехаўшы ў новую хату, неслі з сабою ў кішэні пару якую й прусакоў. Больш настойліва пазбаўляліся ад вошай і скачак. Фіксуецца нават такія парады, як падкладваньне прусачка ў шапку сьвятару альбо прабежка голым вакол сваёй

хаты ў чысты чацьвер. І такія парады лічыліся асабліва дзейснымі:

Злавіўшы дзевяць прусакоў і трымаючы іх у руцэ, прыйдзіце да суседы й папытайце: ці чакалі вы гасьцей? Калі адкажуць, што так, неўпрыкмет выпусьціце аднаго — астатнія пяройдуць самі. Калі ж захаваўся ў вас які лапаць ці іншы які стапаны тапак, пакладзіце ў яго таракана, зачпіце на вяровачку й з намаганьнямі й патугамі абавязкова ўсёй сям'ёю цягніце на ростані. Толькі адтуль дадому трэба вяртацца бягом. І не азірацца.

Калі ж ісьці за народнымі ўяўленьнямі, дык трэба чакаць павукоў, што падаюць у місу са страваю; не зваць на прусакоў, што варожаць прыбытак; шанаваць пчалу й божую кароўку; радавацца сьпелу цвыркуноў ды захапляцца матылямі ў лузе. А яшчэ асьцерагацца розных жукоў ды вучыцца ад мурашоў іхнаму грамадзкаму ладу.

ЗДАНИ, ПРЫВІДЫ, ПУЖАЛКІ

Размова зь Ліяй Салавей

Творчае ўяўленьне нашых продкаў насяліла ўсе куточкі свайго абшару безьліччу міталагічных пэрсанажаў — гаспадароў, даглядчыкаў, ахоўнікаў пэўных мясыцінаў: палёў, лясоў, балотаў, рэчак і азёраў, а таксама сялібаў, гаспадарчых пабудоваў. Паводле сваіх уласці-васьцяў, гэтыя пэрсанажы былі амбівалентныя, але з часам пераважна перайшлі ў разрад дэманічных істотаў. Гэта вядомыя ўсім дамавікі, хуты, палевікі, лесавікі, вірнікі, аржавейнікі, балотнікі, а таксама пэрсаніфікацыі шматлікіх хваробаў і прыродных стыхіяў.

— А як суадносяцца са сьветам названых мітычных пэрсанажаў, гэтак характэрных для беларускай вуснапаэтычнай творчасьці, здані, прывіды, пужалкі?

— Здані — гэта візуальныя вобразы, што час ад часу ўзьнікаюць перад вачыма асобных людзей, а потым бясьсьледна зьнікаюць. Міталагічныя пэрсанажы, ці, як іх назваў этнограф і фальклярыст Мікалай Нікіфароўскі, «дэманападобнікі», вельмі добра апісаныя паводле сваіх функцыяў, месца «жыхарства», характараў і звычак, але вельмі мала вядома пра іхны выгляд. Лічылася, прыкладам, што ў кожным хляве жыве хлеўнік і неяк сябе выяўляе, але, як правіла, яго ніхто ня бачыў. Здань жа — гэта тое, што можна ўбачыць, але што азначае ейнае зьяўленьне, у большыні выпадкаў адразу не расшыфроўваецца. Чалавек часта толькі потым дадумваецца, што ён сутыкнуўся са зданьню, а часам і не дадумваецца.

— Дык у якіх вобразах звычайна зьяўляюцца здані перад вачыма людзей?

— Часам здані паказваюцца ў выглядзе асобных людзей ці групаў людзей. Могуць яны зьяўляцца таксама ў выглядзе ката, сабакі, барана, ваўка ці зграі ваўкоў, зайца, альбо як слуп, капа сена, нейкі будынак або прыродны аб'ект.

— Як выглядаюць здані, калі яны паказваюцца ў абліччы чалавека?

— Пераважна яны тады падобныя да звычайнага чалавека — прыкладам, суседа. А часам выглядаюць ценем чалавека.

— Кажуць, што для зданяў характэрныя пэўныя колеры строяў, у якіх яны паўстаюць перад вачыма чалавека. Гэта звязваюць найчасьцей зь белым ці чорным колерамі?

— Гэта хутчэй сымболіка. Раней беларусы былі вельмі чуйныя да сымбалізму колераў. Скажам, здань чорнай панны — гэта ўжо вельмі пагрозьліва, звязана яна з чорнымі чарамі. А белае адзеньне сымбалізуе сьвятасьць і бяскрыўднасьць. Таксама здань зьяўляецца анёлам у белым. Часам узьнікаў прывід нявінна забітай.

— Якімі гукамі звычайна дапаўняюцца візуальныя вобразы зданяў?

— Здані могуць сьпяваць, плакаць, сьмяяцца, клікаць людзей да сябе: «Да нас, да нас ідзіце!». Гукі функцыянальна апраўданыя. Вось адзін з расповедаў пра сустрачу са зданьню:

Зь вёскі Барташэ дзядзька Станцаль, Паўлюка прадзед, ішоў дадому. І на Кайтановым балоце сустракае яго сабака іхны Рабчык. А ўжо было цёмна, і дзядзька абрадаваўся сабаку. «Ай ты маладзец, бач, дзе ты мяне сустрэў», — кажа ён. А сабака гэты падскаквае, забаўляецца. Дзядзька ідзе сабе за ім і ідзе. Потым аглядзеўся кругом — не

пазнае месца. Але нічога — далей ідзе. Падыйшоў да лесу, залез на пень, разьдзеўся й заснуў, як бы ў сябе дома на печы. Рана прачнуўся, глядзіць — а ён зайшоў за пяць кілямэтраў ад дому.

— На чым трымалася вера людзей у сапраўднасьць бытаваньня й дзейнасьці прывідаў?

— Людзі верылі ў несьмяротнасьць душы і ў тое, што жыцьцё не спыняецца пасля фізычнай сьмерці, што душа можа лятаць, зьяўляцца, набываць розныя формы. І яшчэ тут накладаецца перакананьне, што чалавек і розныя істоты могуць мяняцца месцамі — знаходзіцца ў ланцугу мэтамарфозаў. Душа можа дзейнічаць як у чалавеку, гэтак і пераходзіць у дрэва, расьліну, камень, рэчку.

— Ці зьвязаныя здані, прывіды з гэтак званым падземным сьветам духаў?

— Часта прычынай зьяўленьня зданяў якраз і служыць гэты падземны сьвет. Нячысьцікі таксама маюць уласцівасьць перакідвацца ў розныя прадметы й жывых істотаў. Прыкладам, людзі бачаць, што ідзе чорны кот ці сабака бяжыць, круцячы хвостом, а напраўду гэта нячысьцік прыняў такую форму, каб зьвесці чалавека.

— Дзе звычайна любяць зьяўляцца здані? Ці ёсьць у іх нейкія ўлюбёныя месцы?

— Гэта месцы сакральна вылучаныя — могільнікі старыя, закінутыя, у чымсьці рамантычныя. Натуральна, руіны замкаў, палацаў, культавых збудаваньняў. Зноў жа крыжавыя дарогі, месцы, дзе адбыліся забойствы, дзе схаваныя закляттыя ці зачараваныя скарбы. Але можа адбыцца сустрэча з прывідам і ў зусім звычайным месцы.

— Чаго здані патрабуюць ад людзей, калі зь імі сустракаюцца?

— Шмат выпадкаў, калі здані толькі паказваюцца і ніяк не рэагуюць на чалавека. Часам яны клічуць людзей рухацца кудысьці разам зь імі. Бываюць і драматычныя сутыкненьні. Увогуле чалавек звычайна баіцца, калі здані за ім рухаюцца. Ён уцякае, і здань бяжыць за ім. Здані часам даюць знак, каб чалавек нечага не рабіў, а часам нечага патрабуюць ад жывых. Так, адзін чалавек у маладосьці з рэўнасьці забіў сваю жонку, адпакутаваў кару, вярнуўся дадому й працаваў кіроўцам. Колькі разоў ён ні езьдзіў праз тое месца, дзе адбылася трагедыя, у машыны заўсёды глухнуў матор, і зьяўляўся прывід ягонай маладой жонкі. Урэшце ён усё зразумеў. І аднойчы выйшаў з кабіны, стаў на калені, зьняў шапку, перахрысьціўся й папрасіў дараваньня, літасьці. Ад таго часу ні здань не зьяўлялася, ні машына не псавалася. Часам душы нябожчыкаў, патрывожаныя чалавекам, выказваюць незадаволенасьць і могуць праяўляць агрэсію. Вось адзін расповед на гэтую тэму:

У адной мацеры часта дзеці паміралі, ну яна вельмі плакала на іх. Кажы аднаго разу: «Пайду я ў капліцу, стану за дзьвярыма, як будуць ісьці, можа, убачу іх». Ну, і пайшла, пайшла й стала каля сьцяны ў сенечках, мяшком засланілася. Бачыць: ідуць мёртвыя, ідуць, ідуць, а дзяцей не відаць. А тады бачыць: ідуць і дзеці яе й кажуць: «І чаго гэты наш мяшок тут стаіць?». Дык яна тады ходу адтуль, а яны ўсе за ёю, дык яна, бегучы, зьняла зь сябе кажушок і кінула. А назаўтра прыйшла паглядзець на тое месца, бачыць: ляжыць кажушок. Толькі ўвесь на шматкі падраны.

— Якія здані найболей небясьпечныя для людзей?

— Тыя, што ствараюцца чарцямі лазатымі. У іх на ўзбраеньні шмат розных штукаў дзеля згубы даверлівага чалавека, асабліва схільнага да выпіўкі. Любімым жарцікам балотных гарэзьнікаў зьяўляець-

ца наступны: прыкінуцца чорным баранам і зрабіць вялікім прыдарожны камень, бляць за ім, каб прыпознены чалавек паквапіўся забраць жывёліну на воз. Камень цяжкі, небарака пыхціць, спрабуе ўсьцягнуць яго на воз, а чэрці сьмяюцца зь яго. А як воз пад'едзе да месца асьвячонага, чары знікаюць, а чалавек ня можа ўцяміць, што ён такое рабіў, чаму ўзваліў на воз такі вялікі камень?

— Ці існуе ў чалавека страх перад нейкімі невытлумачальнымі гукамі, якія невядома адкуль ідуць? Ці ёсць гукі-здані?

— Гэта асобны разьдзел гукавых вобразаў-пужалак, якія часам узнікаюць паралельна з вобразамі візуальных зданяў. Яны бываюць у адкрытай прасторы, прыкладам, плач дзіцяці ў лесе: чалавек ідзе й чуе дзіцячы плач то з аднаго, то з другога боку. І чалавек круціцца па лесе, ідучы на гэты плач. А пасья высьвятляецца, што ён заблукаў. Найбольш дакучаюць гэтыя гукі ў доме. Іншы раз выразна чуецца, нібы сьвежы нябожчык ходзіць: патрэскае столь, шуршыць нешта па сьценах, стукае. Людзі пужаюцца і нават пакідаюць дом.

— Дык як жа людзі бараніліся ад гэтых зданяў, прывідаў, пужалак?

— Рэкамэндавалася бараніцца знакам крыжа. Вось адна з гісторыяў:

Ишла я раз у Любушаны. Праходзіла цераз рэчку ў луг. Кладзішча было з паўкілямэтра. Іду й бачу, што з кладзішча ідзе ня то жанчына, ня то мужчына ў белым адзенні, ідзе прама на мяне. Ужо аставалася мэтраў пяцьдзесят. Калі я глянула, аж гэта нешта ў белым падобна на чалавека. Я спужалася, спынілася, валасы сталі дыбам. Успомнілася, што маці гаварыла: «Калі якое табе

будзе зданьне, то ты перахрысыціся». Я тры разы перахрысыцілася — і дзе што было! Прама на вачах растала...

Таксама месцы, на якіх часта здараліся прывіды, трэба было асьвячаць. Там ставілі крыжы прыдарожныя.

— Сёньняшні чалавек зусім іны, чым той, архаічны, пра якога мы гаварылі. Але й сёньня яшчэ людзі вераць у невытлумачальнае. Дык што ж можна сказаць пра лёс архаічных уяўленьняў і вобразаў беларускага народу ў новай рэальнасьці?

— Наагул, веры людзей у цуды нельга вынішчыць. Сьвет нязнанага большы, чым сьвет знанага. І многае залежыць ад псыхалёгіі. Чалавек даверлівы, уразьлівы звычайна й трапляе ў сытуацыі, калі яму бачацца прывіды. Лёс і зданяў, і дэманалігічных пэрсанажаў агульны. З часам мяняецца ландшафт зямлі — асушаюцца балоты, будуецца новыя дарогі, людзі ня ходзяць у цемры пехатою. А ўжо калі на аўтамабілі едзеш, дык ня бачыш, якая густая цемра, якія цікавыя вобразы ў ёй нараджаюцца, якімі цікавымі гукімі яна напаўняецца. Зрэшты, вось такую сытуацыю паэтычна падсумаваў яшчэ Максім Багдановіч у вершы «Возера»:

*Стаяў калісь тут бор стары,
І жыў лясун у тым бары,
Зрубалі бор — лясун загінуў,
Во сьлед яго ад той пары:
Сваё лютэрка ён пакінуў.*

*Як у нязнаны сьвет акно,
Ляжыць, халоднае, яно,
Жыцьцё сабою адбівае,
І ўсё, што згінула даўно,
У цёмнай глыбіні хавае.*

БЕЛАРУСКІ ЧОРТ

Размова з Алесем Анціпенкам

У штодзённым жыцці й побытавых размовах мы часам ужываем словы й выразы, якія маюць для нас ня болей як вобразнае значэнне. Да прыкладу, словы, якімі нашы продкі называлі шматлікіх прадстаўнікоў нячыстых сілаў. Сярод іх — цмокі, вупыры, халера, старая жанчына, якая паўсюль ходзіць і атручвае ваду, ды іншыя пачвары. Пантэон жахлівых і шкодных для чалавека істотаў у старажытнай міталёгіі беларусаў даволі вялікі. А цэнтральнае месца сярод іх займае, бяспрэчна, чорт. Вось як яго апісаў фальклярыст XIX стагоддзя Павал Дземідовіч:

Паводле народных уяўленняў, (чорт) з выгляду чорны, калматы, на галаве ў яго двое невялікіх рагоў, ззаду хвост, на нагах і руках шмат вострых кіпцюроў. У чарцей мужчынскага полу ёсць нават барада, але барада гэтая рэдзенькая, казьяліная. Чорт можа прымаць на сябе розныя абліччы: ён можа зьяўляцца ў вобразе жывёлаў і нават чалавека. Пераўвасабляючыся ў чалавека, ён зьяўляецца пераважна ў выглядзе пана.

— Дык хто такі чорт для беларусаў?

— Бог ня мае нацыянальнасці, затое чорт яе заўсёды мае. Чорт у нашай культурнай традыцыі мае шэраг і іншых найменняў. Беларусы называлі яго яшчэ «д'яблам», «злым», «нячысыцікам», «нячыстым духам», «нялёгкай сілай» і Люцыпарам. Апошняе найменне чорта якраз і гаворыць пра тое, што гэта скінуты зь неба анёл. Аднак можна ўбачыць і некаторае падабенства беларускага чорта са старажытна-

грэцкім богам Панам. Абодва пакрытыя поўсцю, маюць казьяліныя рогі, бараду й капыты. Ёсць агульныя рысы і ў паводзінах: беларускі чорт ніколі не праміне спакусіць якую маладую ды добрую дзеўку, а старажытнагрэцкі Пан сваім падступным каханнем перасьледаваў прыгожых німфаў. Дарэчы будзе адзначыць, што раньняе хрысціянства залічыла старажытнагрэцкага бога Пана ў д'ябальскі сьвет і назвала яго спакусьнікам.

— *І ўсё ж відавочна, што беларускі чорт ня толькі спакусьнік. Мае ён і свае адметныя рысы, бо чорт ва ўяўленьях беларусаў пражыў не адно стагодзьдзе. Што гэта за рысы?*

— Калі меркаваць па шматлікіх этнаграфічных запісах, казках і паданьнях, беларускі чорт — ня толькі калярытная фігура, дынамічная й гарэзлівая асоба. Ён — адна з галоўных дзейных асобаў гэтага сьвету. У нашым народзе было шырока распаўсюджанае адно надзвычай характэрнае паданьне, паводле якога чорт браў удзел у стварэньні гэтага сьвету й зьяўляецца творцам усяго злага.

Напачатку вада пакрывала зямлю. Бог загадаў чорту нырнуць на дно й дастаць адтуль жменю зямлі. Чорт... аднак ня ўсю (зямлю) аддаў Богу, а схваў частку ў роце. Бог узяў у рукі жменю зямлі, дабраславіў яе й кінуў на воды, — і зямля пачала расьці, паширацца, пакрываць ваду... гладкім і роўным слоём. Але пачала расьці й тая зямля, што была ў чорта ў роце, стала разьдзіраць яму рот. Чорт, курчыўся ад болю, пачаў качацца па зямлі й выплёўваць зямлю з рота... Ад гэтага зямля зрабілася гарыстай і месцамі атруцілася чортавай сьліной. Бог падрыхтаваў зямлю для чалавека, пасадзіў жыта, пшаніцу, але месцамі вырасьлі... шкодныя расьліны. Потым Бог стварыў

карысных жывёлаў... Але некаторыя зь іх... наеліся атрутных расьлінаў і ператварыліся ў... шкодныя істоты.

— Такім чынам, беларусы маюць сваю інтэрпрэтацыю біблейскага апавяду пра стварэнне сьвету?

— Так. Тое ж тычыцца й стварэння чалавека. Чорт падгледзеў, як Бог дыхаў на чалавека, каб ажывіць яго. І калі чалавек спаў, нячысьцік хукнуў на яго, каб у таго ўсяліўся злы дух. Чорт у гэтым паданьні сапраўды выглядае злавесным супраціўнікам чалавекалюбнага Бога. І, натуральна, гэта Люцыпар — найгалоўнейшы й старэйшы за ўсіх чарцей. Ён імкнецца дзеяць у сусьветным маштабе, нароўні з Богам. Люцыпар мае вялікую ўладу, вызначаецца незвычайнай сілай і канцэнтрацыя ў сабе ўсё зямное й касьмічнае зло. Праўда, паводле народных уяўленьняў, ягоная ўлада ў гэтым сьвеце моцна абмежаваная. Люцыпар загнаны Богам у пекла й сядзіць там на ланцугах:

Па зьнешнім выглядзе Люцыпэр — сатанінскі гігант з буйнымі формамі й выразнасьцю, якой баяцца нават падуладныя яму чэрці; важыць столькі, колькі ўсе нячысьцікі, узятых разам... Люцыпэр мае бачныя адзнакі сваёй годнасьці — жалезную карону, прыбітую да чэрапа цвікамі, што праходзяць яго наскрозь, і штосьці накшталт жалезных вілаў у правай, з магутнымі кіпцюрамі, лапе... Пры кожным выдыху Люцыпэр выпускае з ноздраў і папчы доўгія пукі вогненных промняў, якія на далёкай адлегласьці паляць сустрачныя прадметы.

— Ці няма супярэчнасьці ў тым, што, з аднаго боку, чорт — падступная, разбуральная й злая істота, а з другога, паводле іншых народных уяўленьняў, ён, хоць і хітры, але ж дурнаваты?

— Сапраўды, сюжэт пра дурнаватага чорта можна знайсці ў беларускіх казках. Тут нашы спрытныя продкі ледзьве не ваду вазілі на чорце. Але гэта ня тычыцца галоўнага й старэйшага за ўсіх чарцей — Люцыпара. Чалавек аніяк ня можа даць рады зь ім. Больш за тое, калі пры канцы сьвету Люцыпар вырвецца зь пекла на волю, то наробіць шмат зла людзям. Пакуль жа Люцыпар кіруе ў гэтым сьвеце праз сваю дружыну й сваіх дзяцей, якіх у яго шмат. Праўда, ягоныя памагатыя дзейнічаюць не заўсёды спраўна. І хоць, як піша беларускі этнограф Адам Багдановіч, існуе пэўная ярархія, аднак, парадку й «сумленнасьці сярод чарцей няма... наадварот, падначаленыя ўсяляк імкнуцца падмануць начальнікаў, ухіляюцца ад зададзенай работы». Напэўна, якраз такіх шараговых і нягеглых чарцей беларусам і ўдавалася падмануць. Дарэчы сказаць, паводле некаторых этнаграфічных матэрыялаў, беларускі чорт выглядае ледзь не як свойская істота, альбо проста як гарэза. Ясна, што чэрці імкнуцца нашкодзіць чалавеку, але часам іхнае шкодніцтва не зусім сур'ёзнае: то яны п'янага завядуць у балота, а калі той — музыка, дык пасадыць на купіну, прымусяць граць, а самі танцуюць. А калі пакінуць ненакрытым малако ці гарэлку, дык апаганяць іх.

— Люцыпар — моцны чорт, супернік самага Бога. А ці былі ў беларускіх уяўленьнях чэрці прасьцейшага паходжаньня?

— У беларускіх паданьнях ёсьць яшчэ адзін вобраз чорта. Ён складаецца з чарцей драбнейшага калібру, зь якімі беларускі мужык найперш і меў справу. Гэтыя чэрці, хоць і прыдумляюць шмат чаго шкоднага для чалавека, хоць і зьяўляюцца майстрамі на ўсялякія штукі, але вялікага розуму ня маюць. Тут беларускі мужык якраз і аказваецца спрытнейшым і хітравейшым за чорта. Чорт нават пабойваецца мужы-

ка. А таму ў беларускіх казках ён часам выглядае зацюканым, а то нават і крыху ўбогім. Мужык жа, хоць і любіць фаеру даць такому чорту, але ўрэшце ставіцца да яго велікадушна.

— *Якія найбольш тыповыя злыя й шкодныя штукі чарцей?*

— Беларускія чэрці ёсць паўсюдна й шкодзяць дзе толькі могуць. Асабліва любяць яны бываць на вясельях. Тут, паводле народных уяўленняў, яны імкнуцца перашкодзіць выезду маладых у царкву, паводле іхнага жадання конь упіраецца да таго часу, пакуль не перажагнаюць дарогу. Пасля вяртання з царквы найпершы клопат чарцей — зладзіць бойку паміж мужыкамі. Яшчэ больш сур'ёзная справа — гэта пасяліцца ў чалавека. Як сведчыць беларускі этнограф Міхал Федароўскі:

Чалавек, у каторым чорт перажывае, ...карысьці ад чорта жаднае ня мае. Наадварот, ён яшчэ яго мучыць, вядзе ў крывіцы, у балота, адбірае яму розум, пад'юрувае яго зь людзьмі біцца, або сварыцца...

Увесці чалавека ў зман, спакусу, нарабіць яму ліха, падгаварыць яго на крадзеж, п'янку, зладзіць інтрыгу, каб пасварыць асабліва блізкіх людзей — галоўныя штукі беларускага чорта. Калі чорту гэта не ўдаецца, ён можа сядзець дзе-небудзь у хаце, хутчэй у запеччы, і чакаць, пакуль хто ня зробіць якой памылкі.

— *Якімі сродкамі беларусы бараніліся й ратаваліся ад чорта?*

— Галоўнымі сродкамі былі сьвяты крыж і хрост. На ростанях, дзе паводле народных уяўленняў любяць збірацца чэрці, нашыя продкі ставілі крыжы. Адпужвалі чорта таксама льном, каноплямі й пшаніцай, таму што зь іх вырабляюцца алей і прасвіры, што

ўжываюцца ў царкве. Адтуль, дзе чорт пасяліўся, яго выганялі сьвятой вадой. Каб чорт не пасяліўся побач з чалавекам, забаранялася вымаўляць ягонае імя ў хаце. Але пазбавіцца чорта было ня так проста. Той, каб спакусіць чалавека, час ад часу прымае новыя абліччы — напрыклад, папа. Тады беларусы, прызвычаіўшыся да свайго знаёмага чорта, былі нават радыя яму, бо ведалі, як зь ім абыходзіцца. Ёсць такая беларуская прыказка: «Хто ідзе? Чорт. А то добра, што ня поп». Паводле народных уяўленняў, чорт абавязкова быў і ў касцёле:

У кожным касцёле пры імшы, канечне, мусіць быць чорт, каторы сядзіць у бабіньцы з валоваю скураю. ...І як хто аглянецца ці засьмяецца, ня моліцца альбо так зграшыць, так (чорт) зараз запісвае на валовай скурцы. Уночы чорт лятае наўкол касцёлу й бароніць уваход у яго. Нават ксёндз як адзін, то ўвайсьці ўвойдзе, а выйсьці ня дасць рады.

— *Дык якую ролю адыгрывалі гэтыя казкі пра чорта ў жыцці беларусаў?*

— Не зважаючы на архаічнасьць ці нават наўнасьць некаторых уяўленняў нашых продкаў, функцыя іхная была цалкам прагматычная. Чорт — увасабленьне чалавечых грахоў, не заўсёды добрых ці нават злых памкненняў. Кожны народ мае сваю вэрсію чорта, як і свае своеасаблівыя ці проста больш акцэнтаваныя заганы, хібы, грахі. Калі мы кажам, што беларускі чорт часам выглядае як гарэза й ня мае той сатанінскай сілы й агрэсіі, што характэрныя для ўяўленняў пра чорта ў іншага народу, дык гэта й адпавядае беларускай мэнтальнасьці. Нашы продкі заўсёды мужна адстойвалі сваё, але зусім не вызначаліся агрэсіўнасьцю, скіраванай вонкі, на захоп іншых народаў і земляў. Такі ж і беларускі чорт —

ня надта агрэсіўны. Часам ён бывае гратэскны, карнавальны, вясёлы й фэерычны. Зь яго можна пасьмяяцца, гэта значыць, пасьмяяцца з самага сябе. Іншы раз беларускі чорт выяўляецца як дыдактычная асоба. Ён расплюшчвае вочы чалавеку на ягоныя ўласныя памылкі, хібы й грахі. Увогуле, вобраз чорта заўсёды чымсьці падобны да таго, хто яго стварае. Іншая рэч, што пакліканьне чалавека ў тым, каб прыпадобніцца не да чорта, а да Бога. І беларусы гэта заўсёды добра разумелі.

НЯЎЛОЎНЫ ЦМОК

Размова зь Пятром Васючэнкам

Пра яго пісалі яшчэ Эўрыпід і Арыстотэль. Яго пабачыў у моры каля Кіпру ў XVIII стагодзьдзі асырыйскі цар Саргон II. Яго баяліся, абагаўлялі й дэманізавалі. Зь ім змагаліся Кадм і Пэрсэй, архангел Міхайла й сьвяты Юр'я, Бэавульф і Зыгфрыд, сярэднявечныя рыцары й Дон Кіхот. Бадай, няма ў сьвеце народу, які ня склаў бы міту, паданьня, казкі пра яго — зьмея, дракона або, па-беларуску, цмока. У беларускай міталёгіі, фальклёры ёсьць свае сюжэты пра цмока й зьмеяборцаў. Ёсьць свой варыянт Юр'я — Ярыла, а яшчэ ёсьць Удовін сын, які змагаўся з цмокам. Ёсьць Кацігарошак ды іншыя.

— Дык цмок — спараджэньне чалавечай фантазіі, міталягічная істота або нешта рэальнае?

— Цмок у міталёгіі паўстае сапраўды надзвычай фантазмагарычнай, а часам вельмі абстрактнай істотай — ці біблейным зьміем, ці вобразам адвечнасьці: цмок, які сам сябе кусае за хвост або абдымае зямную кулю. Між тым, я думаю, што цмок — гэта жывёла, якая існавала рэальна й была міталягізаваная, як у свой час, прыкладам, міталягізаваўся воўк. Мяркую, што міталягізаваны цмок вяртае нас да генэтычнай памяці, калі чалавека яшчэ й не было — у слаўты юрскі пэрыяд. Тады, 100—150 мільёнаў гадоў таму, у моры плавалі плэзэзаўры, рыбы-яшчуркі — рэальныя правобразы цмока. У папарацях і хвойных лясах блукалі брахеазаўры, а ў паветры лёталі правобразы паветранага цмока-летаўца — слаўтыя птэрадактылі й птэракадоны. Там, у глыбінях юрскага

пэрыяду, залягае вобраз цмока, які потым рэалізаваўся ў міталёгіі.

— Чым беларускі цмок адрозьніваецца ад сваіх родзічаў у іншых народаў?

— Перадусім нават сваім найменьнем, якое намякае на прыроду беларускага цмока. Паглядзіце: дракон і цмок. «Дракон» са старагрэцкай мовы перакладаецца як «ахоўнік», «паляўнічы». Дзеяслоў, які паходзіць ад слова «дракон», азначае «дзерці», «разьдзіраць на часткі». А «цмок» супадае са значэньнем «смактаць» альбо «цмокаць», інакш кажучы, «цалаваць». Мне падаецца, беларускі цмок больш мяккі, павольны. Такім яго падаюць і фальклярысты М. Нікіфароўскі й М. Федароўскі. Яны таксама дэманізавалі гэты вобраз. І ў іх цмок выглядае нячысьцікам, але ад іншых нячысьцікаў гэты цмок розьніцца нейкай ляготай, паважнасьцю. Ён не такі хіжы, як у іншых народаў. Ён пераборлівы: ён ня кожную ахвяру будзе атакаваць, але калі яе выбярэ, дык будзе дабіваць да канца. А калі ахвяра ня вартая яго, дык можа ад яе й адварнуцца.

— Кожны народ сваіх драконаў, зьмеяў, цмокаў надзяляе характэрным мэнталітэтам, а ў дадзеным выпадку ідзе размова пра мэнталітэт беларускі?

— Безумоўна. Наш цмок мае выразныя нацыянальныя прыкметы — шляхетнасьць, фанабэрыстасьць. І яшчэ вылучаецца асаблівай жывучасьцю, бо беларускі цмок вельмі схільны да рэгенэрацыі. У яго тры, шэсьць, дзевяць галоваў, здатных адраджацца пасья таго, як іх сьсякуць. І цмокі беларускія жывуць даўжэй за іншых нячысьцікаў.

— Што дадалі да выведзенага народам вобразу цмока літаратары?

— Пра беларускага цмока зь вялікаю ступенню ўпэўненасьці ў яго існаваньні пісалі ў XVI стагодзьдзі ў сваім славытым «Дыярыюшы» Хведар Еўлашэўскі, у XVII стагодзьдзі ў вершы «Зьмей» Сымон Полацкі, у сваёй кнізе XIX стагодзьдзя «Шляхціц Завальня...» Ян Баршчэўскі. Напачатку XX стагодзьдзя да гэтага вобразу зьвярталіся Вацлаў Ластоўскі ў апавяданьні «Цмок» і малавядомы нашаніўскі аўтар Гвозд. Фальклёрны абагулены вобраз яны дэталізавалі. Так, Уладзімер Караткевіч у рамане «Хрыстос прызямліўся ў Гародні» падкрэсьліў перадусім ягонныя памеры — там цмок ростам пятнаццаць мэтраў. Літаратары вызначылі й аблічча цмока, дастаткова жахлівае: у яго галовы — як цэбры, у яго пазуры — як сярпы, у яго зубы — як нарогі, у яго крылы — як палашы. Пісьменьнікі апісалі й месца жыхарства беларускага цмока. Так, часьцей пішуць, што ён жыве ў Расонскіх і Браслаўскіх азёрах або на Палесьсі. Вядомыя ў літаратуры ня толькі памеры, нораў цмока, але й спосабы яго вывядзеньня ў хатніх умовах. Вось сьлынным рэцэпт Яна Баршчэўскага й Вацлава Ластоўскага. Цмок выводзіцца зь яйка чорнага пёўня. Праўда, чорны певень рэдка зносіць чорнае яйка. Вось Ластоўскі і ўдакладняе, што павінна адбыцца, перш чым певень гэты засакоча па-курунаму й зьнясе маленькае незвычайнай формы яйка. Гэтае яйка трэба яшчэ тры гады выношваць пад пахаю, тоячы ад усіх, а потым яшчарку, якая выведзецца, трэба малаком адпойваць. А Гвозд прапануе іншы варыянт. Трэба набраць бочку бярозавіка й трымаць яе год, пасья адтуль палезуць розныя пачварныя істоты.

— А дзеля чаго іх выводзіць? Якая карысьць можа быць ад гэтых цмокаў?

— Ці можа быць ад іх карысьць? Нашы літаратары кажуць, што цмок цягае для людзей золата або срэбра. Але вадзіцца з цмокам — рэч небясьпечная. Вельмі

часта тыя, хто водзіць зь ім сяброўства, моцна пакутуюць.

— *Калі цмок паўставаў як пэрсанаж літаратуры ці вуснапаэтычнай творчасці — відаць, гэта рабілася з мэтай ачалавечыць яго?*

— І ў фальклёры, і ў літаратуры сьпяраша цмок паказваўся як частка прыроды, як носьбіт чатырох стыхіяў — вады, агню, зямлі й паветра. Пасья гэты вобраз у хрысьціянскай традыцыі дэманізаваўся, і зь ім сталі змагацца. Пазьней ён прыжыўся, атабарыўся каля чалавека. І, натуральна, пачаў набываць нейкія чалавечыя рысы. Так, беларускія літаратары й фальклярысты сьведчаць, што беларускі цмок — чысьцюля. Ён, як і чалавек, ходзіць у лазню й штодня мыецца, нездарма ж ён жыве ў балотах і ў рэках. Паводле сьведчаньняў Хведара Еўлашэўскага дый іншых, цмок таксама можа заводзіць любошчы з жанчынамі. Адно толькі ніколі не было нашчадкаў ад гэтых сувязяў.

— *Натуральна, што гэтыя дзеўкі, маладзіцы не маглі закахацца ў цмока...*

— Цмок часта паказваецца як пярэварацень, як зачараваны каралевіч, якога лёгка адчараваць — прыкладам, пацалункам. І я бачыў выяву на кераміцы, на якой адлюстраванае каханьне цмокаў: яны перапляліся шыямі й ледзьве не цалуюцца. І ў вачах іх відаць сапраўды чалавечую пяшчоту. Праз вочы можна ўгледзець і душу. Гэта паспрабаваў зрабіць Уладзімер Караткевіч, калі пісаў першы разьдзел рамана «Хрыстос прыязьміўся ў Гародні». Ён апісаў выпадак на Лепельскім возеры, калі нечакана ўся генэрацыя цмокаў, якая жыла ў гэтым возеры, выдала, вымерла, выкінулася на бераг, нібыта акіянскія кіты, а пасья паздыхала, і вылез самы вялікі цмок даўжынёю на дзясяткі сажняў. Караткевіч якраз і зьвяртае ўвагу на ягоныя вочы:

І, даўбог, сьмяялася тая галава. Мо проста зубы скаліла, а мо — з нашых бедаў. І зубы былі велічынэй з конскія, але вострыя, і многа іх было на такую галаву аж данельга.

Вочы вялізныя, як сподкі, каламутна-сінія ў зелень, ашклянелыя. І страшна было глядзець у тыя вочы, і мурашкі па сьпіне, нібы Евінага зьмія ўбачыў, і непамысна неяк, і нібы ў чымсьці вінаваты... Вялізнае ляжала на беразе й сьмярдзела, што, д'ябал яго ведае, зь якіх дапатонных часоў прыйшло й вось, па невядомай прычыне, здохла. Можа, таму, што зьявіўся чалавек... І было ў вачах ашклянелых, ва ўсім здыханьні пачвары гэтай і ў смуродзе нейкае прароцтва. Але якое — слабым мазгам чалавечым дагэтуль не ўдалося зразумець.

У гэтых вачах можна пабачыць і смутак па страчаным, бо цмокі, як ні круці, вымерлі або іх знішчылі паляўнічыя. У гэтых вачах можна пабачыць таксама пакору, бо цмокаў ня раз забівалі. І Караткевіч кажа, што цмокі могуць і нешта прадказваць таксама. Недарэмна ў старагрэцкай мове адно са значэньняў слова «дракон», «цмок» азначае й «прадказальнік» таксама.

— *Дык што прадказвае цмок беларусам?*

— Цмок прадказвае тыя рэчы, якія маглі адбыцца ў XX ці ўжо ў XXI стагодзьдзі, калі вярталіся монстры былога часу, калі вярталіся жахі й пачвары. Магчыма, цмок прадказвае й катастрофу, якая адбылася напрыканцы XX стагодзьдзя, той жа Чарнобыль, пасья якога нарадзіліся цмокі-мутанты, як кажучы у той зоне. І невыпадкава старажытны цмок хадзіў па Калінавым мосьце. Дык як жа не атаясаміць «Калінавы» з Калінкавічамі?.. Інакш кажучы, ён распавядае ня толькі пра сваю часовую сьмерць, але й пра сваё вяртаньне. Пра вяртаньне пачвараў і жахаў былога, якое можа адбыцца і ў XXI стагодзьдзі.

— *Страчанае мае тэндэнцыю вяртацца ці аднаўляцца. Шмат пачварнага адраджэлася ў XX стагодзьдзі. Ня менш, напэўна, адродзіцца і ў XXI. А ці мае шанцы на адраджэньне беларускі цмок?*

— А ён ужо адраджэўся ў новай міталёгіі, літаратуры — прыкладам, у творах Уладзімера Караткевіча ці Уладзімера Арлова.

— *Сёньня часам можна пачуць, што людзі вераць у магчымае адраджэньне не міталёгічнага пэрсанажа, а цмока як рэальнай жывёліны. Што Вы з гэтай нагоды скажаце?*

— Калі паглядзець на фэномэн цмока вачыма рэаліста, дык трэба прыгадаць, што літаратура й жыцьцё ёсьць люстэркамі, якія адбіваюць адно аднае. Наіўная вера народу, што ўсё занатаванае прамом і ўсё выдрукаванае сапраўды існуе, не такая ўжо й простая, не такая ўжо й наіўная. Яна мае грунт, бо заўсёды існаваў нейкі матыў, які прымушае пісьменьніка пісаць пра тое ці іншае. Той жа Уладзімер Арлоў у адной са сваіх гістарычна-папулярных працаў піша пра тое, што апошняга цмока ў Беларусі сапраўды злавілі напачатку XX стагодзьдзя ў Сьвіслачы. Толькі вось назвалі яго балотным яшчарам. Праўда, крыніцы, зь якой ён узяў гэты факт, мы дагэтуль яшчэ не знайшлі. Таксама біёлягі кажуць, што існуюць рэальныя цмокі, рэальныя драконы, яшчары, якія захаваліся яшчэ ад мэзазою. Адзін з такіх жыве на высьпе Комада ў акіяне, харчуецца козамі. Болей за тое, некалькі сотняў асобінаў гэтай дагістарычнай, дапатопнай істоты там у запаведніку яшчэ захаваліся. Іншы крылаты яшчар жыве на высьпе Ява. Нарэшце, існуюць легенды, згадкі, сьведчаньні відавочцаў пра тых цмокаў, якія хаваюцца ў глыбінях эўрапейскіх, азіяцкіх і амэрыканскіх азёраў. Натуральна, усе ведаюць пра сьліннага цмока з возера Лох-Нэс.

Але лох-нэскі цмок не самотны. Згадаем яшчэ штат Мэн у Амэрыцы, дзе, кажуць, жыве ягоны дваінік. І ў якуцкіх азёрах таксама нібыта бачылі гэтую істоту.

— *Калі ўявіць, што й беларускі цмок ажыве, дык у якім рэгіёне гэта магло б здарыцца?*

— Паводле літаратурных і гістарычных звестак, ён мог застацца жыць у возеры Нешчардзе і ў азёрах вакол Расонаў, пра што згадваў у свой час Ян Баршчэўскі й пра што любяць гаварыць ягоныя сучасныя землякі. Цмок можа жыць і ў Лепельскім возеры, як пра тое пісалі Караткевіч і Арлоў, спасылаючыся на канкрэтныя гістарычныя крыніцы. Аматыры цмокаў, напэўна, могуць іх адшукаць у сеньненскіх азёрах. Мае шанец мець свайго цмока возера Бяздоннае пад Слонімам. Гэтае возера яшчэ ня цалкам дасьледавана. Мяркую, вялікі шанец маюць і шукальнікі цмока з Гомельшчыны. Мне давалося быць у Веткаўскім музэі, і я там бачыў каля дваццаці абразоў веткаўскіх майстроў. На іх — сьвяты Юр'я, які працінае дзідаю цмока. Цмок паказваецца там у выглядзе крылатых яшчарак, вужакаў і чарапахай. Мяркую, што аўтары магла маляваць гэтых цмокаў з натуры. Магчыма, і палескія балоты таксама хаваюць гэтую істоту.

— *Такія меркаваньні грунтуюцца на мастацкай творчасьці, узбагачанай узьлётамі фантазіі. А ці ёсьць навуковыя падставы казаць пра магчымае адшуканьне цмока?*

— Мы ведаем, што лох-нэскага цмока шукалі й шукаюць пры дапамозе як прымітыўных прыладаў, гэтак і найноўшай электроннай апаратуры. І калі параўнаць лох-нэскіх шукальнікаў зь беларускімі, дык у апошніх яшчэ ёсьць магчымасьці расьці. Працуюць аматырскія групы, наколькі мне вядома. Але беларускі цмок надзвычай няўлоўны — як ягоны лох-нэскі дваінік. Прычыну нам можа патлумачыць езуіт-на-

вуковец XVII стагодзьдзя Апанас Кірхен. Ён прыду-маў сваю тэорыю будовы Зямлі, у адпаведнасьці зь якой Зямля ўяўляе сабой нешта накшталт галоўкі швайцарскага сыру — працятая норамі, пячорамі, дзіркамі. І ў гэтых норах, пячорах і дзірках, магчыма, і хаваюцца ўсялякія монстры, пачвары рознага часу, у тым ліку й цмок. Што тычыцца беларускага цмока, дык ён таксама можа сядзець у нейкай такой дзірцы або пячоры, пра існаваньне якіх казаў і Ўладзімер Караткевіч. І мяркую, што дзякуючы свайму белару-скаму мэнталітэту, любові да патаемнага, нежадань-ню вытыркацца беларускі цмок яшчэ доўга ня будзе знойдзены.

— Ці падрыхтавана сьведомасьць сучаснага бе-ларуса паверыць у тое, што казка, міт пра вяр-таньне таго ж цмока можа рэальна ўвасобіцца?

— Міталёгія ствараецца і ў XXI стагодзьдзі. Лох-нэс-кая пачвара таксама плён і рэальных назіраньняў, і міталёгіі. Мне здаецца, што людзі з камэрцыйным складам мысленьня здатныя знайсці выгаду ад існа-ваньня свайго цмока. Я чуў пра шатляндзкага фэрмэ-ра, які дадумаўся закаркоўваць ваду з возера Лох-Нэс у бутэлькі й прадаваць яе за тры эўра за пляшку. Ча-мусьці жыхары нашых мясьцінаў, дзе жыву, жыве або мог бы жыць цмок, не сьпяшаюцца раскрываць яго-ную таямніцу. Наадварот, часам кажуць пра тое, што ніякага цмока тут няма й быць ня можа. І пры гэ-тым выяўляюць той жа характар, што й сам цмок, які ня хоча вытыркацца. Мяркую, што гэта стара-даўняя беларуская звычка — не паказваць сваіх дзіво-саў, трымаць іх на ўсялякі выпадак пад замком, якая дапамагала выжываць як самім беларусам, гэтак і іхным набыткам.

— *Давайце ўявім сабе такую фантасмагарычную сытуацыю, калі раптам бы ў Беларусі знайшоўся*

гэты самы цмок. Якія наступствы гэта мела б для Беларусі й для беларусаў?

— Найперш праклалі б асфальт да помніка Яну Барш-чэўскаму, да возера Нешчарда, дзе стаіць гэты помнік, і да фальварку Мурагі, які колісь знаходзіўся на бе-разе Нешчарды. Гэтыя мясьціны абрасталі б самымі рознымі інфраструктурамі гэтак званана экалагічна-га турызму.

— *Ці ня марны занятак для беларусаў — паля-ваць на цмока? А мо ў гэтым нешта навучальнае ёсьць?*

— Вобраз страчанай істоты, цмока можа навучыць перадусім цяраплівасьці, майстэрству жувэрнізму — гэта значыць, задавальненьню юнацкай прагі прыго-даў, майстэрству страчаных каштоўнасьцяў. Пра тое, што вобраз цмока сапраўды зьяўляецца часткай на-цыянальнай скарбніцы, сьведчаць ня толькі міталёгія й фальклёр, але й літаратура таксама.

— *Беларускі цмок — шматгаловы. І калі сьціналі адну галаву, дык вырастала іншая. Відаць, і вяр-таньне цмока можа мець наступствы разнастай-ныя?*

— Сапраўды, беларускі цмок мог мець і тры, і шэсьць, і дзевяць, і дванаццаць галоваў. І сапраўды, гэты га-ловы мелі здольнасьць, як кажуць навукоўцы, да рэ-генэрацыі. Кожная мела свой характар, мэнталітэт. І таму вобраз цмока амбіваэнтны. Ён зьмяшчае ў сабе ня толькі зло альбо жах. Ён зьмяшчае й нейкія цно-ты, пра якія пісаў яшчэ наш зямляк, навуковец, ды-дактык, асьветнік XVII стагодзьдзя Сымон Полацкі ў вершы «Зьмей»:

*Што толькі вокам кожны бачыць можа,
Тое, як прыклад, даў ты людзям, Божа.
Вось зьмей атрутны, сьведчыць ён сабою:*

*Жыць трэба згодна з воляй найсьвятою.
Не маўленьнем сьведчыць, але прыраджэньнем.
Вучыць нас пакоры нізкім папаўзьненьнем.
Зьвіты ён колам, кола — вечнасьць значыць:
Чульлівец прышласць тут сваю пабачыць.
Сыты й зямлёю: попел хлеб пакрые
Нам, як Давіду, за правіны зьяя.
Цела падставіць пад удар, ня голаў,
Значыць: памерці кожны будзь гатовы
За Хрыстуса Пана. Не шкадуі нічога
Ты ў сваім цэле, у тварэньні Бога.*

